

Л. В. Новікова

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ПОДІЙ 1649 р. В УКРАЇНІ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ І В КОНТЕКСТІ СВОЄЇ ЕПОХИ

Одним з самих яскравих феноменів європейської історії XVII ст. є Визвольна війна українського народу, в ході якої народжувався особливий тип східноєвропейської державності. Важливим проявом цього процесу стало укладання українським урядом міжнародних угод. Першим таким міжнародним договором дослідники називають Зборівсь-ку угоду серпня 1649 р. яка була укладена після однойменної битви і знаменувала завершення військової кампанії 1649 р. Серед українських та польських істориків, які торкалися цієї проблематики, слід згадати М. Костомарова, М. Грушевського, Л. Кубалю, І. Крип'якевича, В. Голобуцького, В. Смолія, В. Степанкова, С. Плохія, Я. Качмарчика та інших. Однак серед джерел, використаних згаданими вченими, не було виявлено документу під назвою: "Narratio epistolica praelii inter Polonos et Cosacos gesti die Augusti 1649" (далі — (Epist^{^^}ч^{^^}, подана у листі про битву між Поляками і Козаками, яка відбулася в серпні 1649 р." (переклад українською автора статті за допомогою одеського спеціаліста з історії європейського середньовіччя О. О. Радзиховської). Ця пам'ятка була надрукована О. І. Тургене-

вим у 1842 р. в "Актах исторических, извлеченных из иностранных архивов и библиотек" у розділі "Исторические памятники русские, из архивов и библиотек Англии и Франции извлеченные"². Пам'ятка має дані про місцезнаходження — Collect. Dupuy, vol. 727, — і зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки у Парижі³.

Необхідно відмітити, що згаданий документ вже привертав нашу увагу як частина комплексу джерел до історії укладення Зборівсько-го договору⁴. Однак залишилися значною мірою відкритими питання про автора та адресата листа, що стало підґрунтям для пошуків в цьому напрямку; додаткового розгляду потребують і інші моменти. Це дозволить повніше розкрити значення (Epist.) як джерела для дослідження подій 1649 р. в Україні та для розуміння їх резонансного характеру в системі міжнародних відносин, для з'ясування характеру інформації про хід Визвольної війни, що потрапляла на Захід тощо.

Початок свого листа автор (Epist.), прихильник польської сторони у конфлікті, присвятив роздумам про причини польсько-козацької війни, народженої "віроломством підданих", "громадянської, чи, скоріше, рабської". У тісному зв'язку з оцінками війни знаходяться характеристики, які автор (Epist.) дає Богданові Хмельницькому: "сіяч та полільник цієї війни", який виснажив державу "вбивствами та підступністю". Характеристика польських воєначальників, навпроти, виявляє позитивне ставлення автора: Фірлей Відважний (Firleus Strenuus), головнокомандувач польської артилерії Христофор (Кристоф) Арцишевський (Christophorus Arci-Stevius), — "вихованець Марса" (Martis alumnus)⁵.

Автор починає свою розповідь з самого початку військової кампанії 1649 р. Він повідомляє, що король, вбачаючи у діях козаків, що спиралися на допомогу татар, загрозу небезпеці держави, видав вічі (накази про збирання ополчення — посполитого рушення), закликаючи всю шляхту до виступу у загальний похід. Однак повільний збір посполитого рушення, зумовлений незорими просторами королівства, змусив короля, не чекаючи його, вислати назустріч ворогу (до Старокостянтинова?) військо під проводом Фірлея Відважного разом з загоном сандомирського воеводи (про це повідомляє і лист короля Яна Казимира до Фірлея), а також загін найманців, що були у розпорядженні останнього⁶. Порушивши положення миру (мова йде, напевне, про Переяславське перемир'я, яке порушив Фірлей, коли перейшов 31 травня р. Горинь під Заславом)⁷, польський полководець розбив табір під Збаражем. У листі, таким чином, прибуття Фірлея до Збаража зображається як наслідок виконання наказу короля виступити назустріч ворогу. Однак відомо, що Фірлей опинився біля Збаражу внаслідок ганебного, з точки зору Яна Казимира, відступу від Нового Костянтинова⁸, тобто — всупереч волі короля.

Виходить, що автор листа певним чином героїзував діяльність Фірлея, як і згаданого вище Х. Арцишевського.

Далі автор, не уточнюючи дат, повідомляє, що козаки, з'єднавшись з татарами, миттєво оточили Збараж. Згадує він, очевидно, і про третій віц (для мобілізації шляхти Руського, Белзького та Люблінського воєводства віц було видано 13 липня, для мобілізації шляхти Волинського воєводства — 16 липня)⁹, а також про прибуття до короля гінця з обложеного Збаража (відомо, що це сталося під То-поровим, 6 серпня)¹⁰.

Аналіз подальшого змісту приводить до висновку, що автор (Epist.), при зображенні загального перебігу подій та переговорів про мир з Кримським ханом та козаками, користувався листом (або його копіями) львівського підкоморія Анжея Мясковського (відомого, зокрема, як секретаря посольства до Туреччини 1654 р.)¹¹. Існує кілька копій цього листа польською мовою. Авторство А. Мясковського щодо двох з них майже не викликає сумнівів публікаторів — А. Грабовського (с. 260) і Л. Кубалі (хоча в подіях приймав участь і королевський секретар Войцех Мясковський). Відповідно для зручності ми означимо ці два листа як (М.-Гр.) та (М.-К.). Крім того, існує ще одне близьке за змістом джерело італійською мовою, що знаходиться серед донесень папського нунція І. Торреса і датоване 22 серпня 1649 р. Очевидно, що нунцій спирався на версію подій, узагальнену А. Мясковським і перекладену італійською мовою¹². За змістом донесення І. Торреса про події під Зборовим (далі — (Т.) виглядає як синтез двох згаданих польських копій, тому що при зображенні подій зміст донесення майже цілком збігається з (М.-К.), тоді як хронологія, яка і зараз знаходиться в науковому обігу¹³, та згадка про Х. Арцишевського (у Кубалі — Орачовський) збігаються з даними (М.-Гр.). Інтерес папської курії до подій в Україні не є випадковим, з огляду на те, що наслідком польсько-козацької боротьби мали стати серйозні зрушення у церковній справі, а також обмеження політичних прав католиків на козацькій території.

Нами була виявлена ціла низка свідчень на користь того, що автор (Epist.) користувався згаданими копіями листа А. Мясковського польською мовою і, можливо, повідомленням нунція І. Торреса або його першоджерелом, тому що між цими пам'ятками у багатьох випадках можна побачити не тільки фактичну, але й вражаючу дослівну подібність. Так, у заголовку (М.-К.) зазначено, що це повідомлення "старанне (уважне) та правдиве, яке показує, що відбувалося з його величністю королем під Зборовим". Про свій намір викласти непри-крашену правду повідомляє і автор (Epist.)¹⁴. Майже повністю співпадає зміст фрагментів щодо подій неділі в (Epist.) та (Т.)¹⁵.

Починаються спільні для всіх згаданих чотирьох документів ((Epist.), (М.-Гр.), (М.-К.), (Т.)) повідомлення з того, що, засновуючись на хибних чутках та даних розвідки, король не знав про наближення супротивника. Тому, згідно з (Epist.), (Т.) та (М.-Гр.)

15 серпня, у неділю, на свято Успіння Пресвятої Діви, почалася переправа через ріку Стрипу у містечка Зборова. Тоді ж відбулося перше кровопролитне зіткнення ворогуючих сторін, і важке становище польського війська змусило короля, за підтримки з боку сенаторів, надіслати листа ханові. Ці ж події в (М.-К.) подаються під датою

16 серпня. Необхідно відмітити, що хронологія у цьому документі зміщена на день уперед.

Автор (Epist.) наслідує А.Мяковському у зображенні дій короля і навіть певним чином додає драматизму, представляє короля майже єдиним героєм подій. Заслугує на увагу те, що, за винятком короля, в (М.-К.) наведено 26 імен або назв посад учасників подій з польського боку, у (М.-Гр.) — 28, у (Т.) — 25, тоді як в (Epist.) — тільки 11 (включно з гінцем зі Збаражу) у всьому і 8 — у синхронному з іншими згаданими документами тексті.

Серед подій неділі (Epist.) називає і листування поляків з кримським ханом, у посланні до якого вказувалося на його невдячність до польських королів. Заслугує на увагу той факт, що автор (Epist.), на відміну від (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), називає татар "скіфами"¹⁶, що зустрічається в історіографічній традиції, зокрема, XVI ст. Цей день завершився, за повідомленням (Epist.), досягненням згоди хана розглянути питання укладення мирної угоди за посередництвом його візиря Сефер Кази аги (в (Epist.) — Kalzingius) та польського канцлера Оссолінського.

Опис подій у понеділок та вівторок майже співпадає у всіх документах, які аналізуються.

У середу, 18 серпня, відповідно до (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), були визначені і підписані умови миру з ханом. У (Epist.) середа пропущена.

У четвер, 19 серпня, як вказано в (Epist.), після багатьох суперечок нарешті був укладений мир. Тоді ж король добився умови, за якою татари першими пішли з полно бою. Ближче до вечора Хмельницький при посередництві канцлера Оссолінського "у відкритому полі у присутності всього війська (дав) клятву вірності королю" (очевидно, на дотримання угоди).

У п'ятницю, 20 серпня, за (Epist.), згідно домовленості після обіду першими пішли татари. Після отримання з польського боку заручника — краківського старости Любомирського Б.Хмельницький "доказ послухенства надав"¹⁷ (опис нагадує процедуру оммажу). У цей же

день гетьман підкорився наказу відвести й розпустити своє військо. Останнім спільним з (М.-Гр.), (М.-К.), (Т.) повідомленням в (Epist.) є звістка про те, що король надіслав людей для звільнення тих, хто знаходиться в "збараському полоні". Автор (Epist.) доповнив цю звістку інформацією про те, що у Збаражі багато людей "або мечем, або хворобою уже знищені", а про кількість убитих "говориться", що вона доходить до 6000 чоловік. Серед тих, що були з королем у Зборова, "налічують" 7000 загиблих¹⁸. Очевидно, що в п'ятницю мала місце остання згадана в (Epist.) подія, коли Ян II Казимир, "виїхавши з табору, віддав належні почесні розсіяним по Збараській долині тілам загиблих та повернув військо додому."

На особливу увагу заслуговують вміщені в (Epist.) тексти договорів поляків з татарами і козаками, а також зображення перебігу переговорів. Необхідно відзначити, що в (Epist.) договір з татарами й особливо перелік обіцяних їм сум зазнали значних змін і скорочень у порівнянні з даними (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.)¹⁹, однак всі документи повідомляють про таємну статтю угоди.

А. Мясковський, ймовірно, посилав умови миру з Б. Хмельницьким на окремих від свого листа аркушах²⁰. Використання його листів іншими особами як джерел створювало враження про Зборівсь-ку битву як подію, в якій головні сторони — поляки і татари. На відміну від (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), автор (Epist.) включив текст угоди поляків з козаками у своє повідомлення²¹. Це важливо і з огляду на те, що оригінал договору з козаками відсутній²², а достовірність польської копії королівського універсалу з текстом угоди литовському гетьману Яну Радзивілле (далі — "Універсал") (від 20 серпня 1649 р.) був підданий сумніву з боку М. Грушевського. Він вважав цю копію "досить непоправною", порівнюючи, ймовірно, з текстом, вміщеним у И. Єрлича. З іншого боку, дослідник цієї проблеми Т. Мацьків вважає текст угоди в "Універсале" справжнім²³.

Зображаючи процес переговорів з козаками, автор (Epist.) повідомляє, що Хмельницький у вівторок "нарешті" пред'явив умови миру. Даючи клятву як від свого, так і татарського імені, дотримуватися майбутнього миру, він висуває свою умову: "коли тільки милість (ласка?) короля справедливим бажанням своїх підданих не бажає опиратися"²⁴. Далі автор (Epist.) наводить пронумерований перелік 11 статей договору. Порівняння цього тексту угоди з іншими текстами дозволяє дійти висновку про його подібність згаданих польській копії. Так, в першому пункті в обох текстах вказується на те, що зберігаються стародавні привілеї (вільності) війська Запорозького, однак в (Epist.) зазначено, що будуть враховані всі нові привілеї (вільності).

У другому пункті, в якому мова йде про 40-тисячний реєстр, в (Epist.) опущені наявні в "Універсале" дані про територію, на якій мало знаходитися реєстрове козацтво, про час складання реєстру. Цілком можливо, що ці відомості не призначалися в цей момент для розголошення за кордоном, де, як ми припускаємо, знаходився адресат (Epist.). Доказом цьому може служити також скорочений пункт про реєстр в іноземних періодичних виданнях того часу²⁵. Таким чином, фактично не подавалася найважливіша, з точки зору українського державотворення, інформація. Європа, очевидно, тоді не отримала можливості для сприйняття Зборівської угоди як акту законодавчого оформлення певної територіальної автономії, а сприймала її скоріше як акт оммажу.

Питання про територію під козацькою юрисдикцією, безперечно, викликало багато суперечок, і це також могло стати причиною відсутності відповідної інформації. Звертає на себе увагу той факт, що у низці статей автор (Epist.) використовує такий вираз для означення козацької території: "міста, містечка, села" (ст. 6,7) (подібна термінологія зустрічається і в "Записке русского гонца Г.Кунакова..." (ст.1), тоді як в "Універсале" у цих випадках мова йде тільки про міста²⁶.

Пункти 3-7 майже збігаються в (Epist.) та "Універсале". 8-й пункт торкається такого важливого питання, як скасування унії. В (Epist.) вирішення цієї проблеми поставлено у залежність від київського митрополита, контроль за дотриманням прав та вольностей взяв на себе король. Представляє інтерес, що відсутні відомості, які є в "Універсале", щодо того, що розв'язання цієї проблеми відбудеться за участю митрополита та інших духовних осіб, на "скоро быть имеюшем" сеймі. Не згадується також обіцянка київському митрополитові брати участь у засіданнях Сенату. Можливо, це зумовлено тим, що участь державної влади у вирішенні цього релігійного питання була предметом суперечок при виробленні умов договору. Певним чином про це свідчить різниця саме в цьому пункті між "Універсалом" та текстом угоди у И. Єрлича²⁷.

Пункти 9-10 в (Epist.) та "Універсале" в цілому збігаються за змістом. Необхідно лише зазначити, що формулювання пункту, який регулює участь козаків у продажу горілки, повністю схоже з формулюванням у текстах договору, опублікованих у закордонній пресі²⁸.

Заключне слово договору в (Epist.) майже повністю збігається за змістом з "Універсалом", однак автор (Epist.) повідомляє, що "ці пункти" мають бути затверджені на сеймах (comitijs) королівства, тоді як в "Універсале" — на сеймі. Під сеймами, очевидно, маються на увазі місцеві сеймики та власне загальний сейм. Про призначення королем в жовтні 1649 р. сеймиків на 11 листопада (ст.ст.) та спробі

скликання сеймику в Житомирі київським воєводою А.Киселем згадує И. Єрлич²⁹.

Виходячи з результатів порівняння текстів Зборівської угоди в (Epist.) та "Универсале", можна зробити висновок, що їх подібність є одним з доказів їх автентичності або наближеності до оригіналу, тим більше, що можна назвати ще мінімум дві копії угоди, подібні майже в усьому "Универсалу"³⁰. З іншого боку, в літературі вказується, що Хмельницький дуже суворо охороняв свій текст угоди, що потрапив до поляків після битви під Берестечком³¹. Можливо, він відрізнявся від польського варіанту порядком і змістом окремих статей, або український гетьман намагався певним чином впливати на характер інформації про Зборівський договір у стосунках з Росією. Зокрема, на користь цього положення може свідчити "Записка дьяка Григория Кунакова о добытых ним в бытность в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г., о сейме, о состоянии умов в Польше и проч." (складена у грудні 1649 р.), де зміст першого пункту тексту Зборівської угоди відрізняється від змісту першого пункту договору в (Epist.) та "Универсале": "В Киеве и во всей Белой Руси в городех и в местах и в местечках и в деревнях у нее и унеяцким церквам не быть. А в Киеве де быть только прежним 2-м кляшторам, барнадынскому да доминиканскому"³². Першість цієї статті відповідала порядку статей у пунктах, надісланих Хмельницьким королю до початку військової кампанії 1649 р.³³.

Проведений аналіз (Epist.) дозволив виявити певні аналогії з іншими документами. Однак ми не можемо стверджувати, що автором цієї пам'ятки був А.Мясковський, з огляду на існування не тільки подібностей, однак і важливих відмінностей між текстами його листів, їх похідних та (Epist.). Автор останнього документу характеризує події 1649 р. як "польські"³⁴, що дає певні підстави вважати його іноземцем. Як встановлено О. О. Радзиховською, текст написано латиною, що зазнала вплив якоїсь з нових романських мов³⁵. Автор (Epist.) дотримується певного стилю: антикізує імена політичних діячів (Богдана Хмельницького називає Теодором (в політичному листуванні сам гетьман використовував іншу форму — Teodatus (1657))³⁶, персоніфікує назви занять на античний лад, відстань вказує у римських милях та стадіях. Цей стиль можна розглядати не тільки як результат гуманістичної освіти автора, однак і як вплив італійської культури. Враховуючи те, що папський нунцій І. Торрес, як було вже відмічено вище, користувався для свого донесення джерелом італійською мовою, можна було б визнати за автора листа секретаря Яна Казимира Н. Ріпоссі, сім'я якого колись виїхала з Італії та осіла в м. Кракові, а сам секретар став бурмістром цього міста у 1649 р.

Однак італійською мовою дуже добре володіла і дружина Владислава IV, а після його смерті дружина (з 1649 р.) нового короля Речі Посполитої Яна Казимира — французька принцеса Людвіка Марія Луїза Гонзага де Невер³⁷. На французьке походження автора або його французькі зв'язки вказують і відомості щодо місця зберігання документу. Правомірність такого припущення підтверджує неослабна увага французьких політиків та французьких авторів XVI-XVII ст., яку вони виявляли до Речі Посполитої та України і козаків. Ретельне дослідження відповідної французької рефлексії цього часу належить Д. С. Наливайку. Дослідник, зокрема, згадує "Трактат про Польське королівство" Жана Ле Лабура (1647-1648), у якому окремий розділ було присвячено козакам. Ця книга була написана спеціально для ознайомлення дружини Владислава IV Марії Луїзи Гонзага з Польською державою³⁸. У польській історіографії вказується на зростання французьких впливів при польському королівському дворі за часів цієї королеви, а також відмічається, що Марія Луїза Гонзага мала авторитет для Яна Казимира у вирішенні політичних справ³⁹. Франція, з огляду на власні політичні інтереси, була зацікавлена у припиненні війни в Речі Посполитій, підтвердженням чому є, наприклад, діяльність надзвичайного посла Арпажона у 1648 р., і в примиренні поляків з козаками⁴⁰. Маємо думку, що саме Людвіка Марія Луїза Гонзага де Невер стала автором (Epist.). На це вказує і зосередження уваги в основному на діях короля Яна II Казимира, і згадка з пієтетом про Владислава IV⁴¹, і характеристика війни як "скоріше, рабської" (згаданий вище історик Ле Лабурер, схвально висловлюючись у праці для королеви про хоробрість козаків, писав, що вони виникали з "загонів бродяг, що селилися на кордоні зі степом").

Хто ж міг бути адресатом королеви? Хоча листа написано латинською мовою, це не дає достатніх підстав для висновку про дипломатичний характер листування, тому що відсутні такі важливі компоненти, як звернення з вказівкою титулів та датування. З іншого боку, наявні ознаки наукового листування, серед яких чітка структура, підпорядкована наміру автора достовірно зобразити цілісну картину подій "самої останньої битви між поляками і козаками...". Автор використовує термінологію тодішньої історіографії (татар називає скіфами), а також оперує властивими їй поняттями. Так, звертаючись до адресату, він вказує на можливість для останнього на підставі листа визначити, звідки і куди після цих подій повернеться колесо фортуни (поняття ренесансної історіографії) Польського королівства, а також закликає оцінити роль короля, його мужність "у величезній небезпеці війни". З огляду на ці факти цілком можливо припустити, що адресат мав відношення до історичних занять. Підтвердженням може служити збереження (Epist.) у фонді Дюпої,

а брати Дюпюї були істориками і збирачами старожитностей. Ймовірно, що це був вже згаданий Ле Лабуер, до якого вдячна королева, надсилаючи листа, зверталася як до друга : "Масш, мій любий, по-дружньому правдиву розповідь про справи останньої польської битви, про мир та угоди, з обох боків затверджені..."⁴².

Необхідно відмітити, що автор (Epist.) називає основним питанням, яке "обговорювалося у довгих бесідах (Хмельницького) з канцлером Оссолінським", питання про амністію "всьому, що він (Хмельницький) зробив проти держави". При цьому не наводяться дані про обговорення інших проблем. З подібною подачею інформації ми зустрічаємося і у творі французького офіцера та мандрівника П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі". Він так описує переговори: "До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії (sic!) для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві"⁴³. Дослідник праці Шевальє С. М. Плохій, згадуючи про висвітлення французьким істориком процесу укладання Зборівської угоди, не вказує на його джерела⁴⁴. Можливо, що одним з них була (Epist.).

Проведений аналіз дозволив з'ясувати, що в основі (Epist.) та низки інших повідомлень про події 1649 р. знаходиться один протограф або, можливо, його варіанти. Це версія, автором якої, на наш погляд, став львівський підкоморій А. Мясковський. Узагальнена ним інформація поширювалась в Європі, зокрема, в Галіції та, як ми дійшли висновку, Франції. З іншого боку, була визначена ступінь новизни і особливості інформації про події 1649 р., поданої в (Epist.). Шляхом порівняння текстів польсько-української угоди під м. Зборівим, вміщених в (Epist.) та інших джерелах, було з'ясовано, що інформація про угоду поширювалась в основному на підставі одного тексту, однак були і виключення, що мали, на наш погляд, політичний характер. Була зроблена спроба визначити автора та адресата (Epist.), що дозволило звернути увагу на ще один важливий, однак не згадуваний в українській історіографії аспект зборівських подій, пов'язаний з польсько-французькими відносинами.

Примітки:

1. Шевченко Ф. П. *Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 97.*
2. *Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек / Сост. А. И. Тургенев. — СПб., 1842. — Т. 2. — С. 440-445.*
3. Борщак І. Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи // *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Праці іст.-фільос. секції. — Львів, 1924. — Т. 134-135. — С. 243. Підтверджено в наш час завдяки зусиллям О. О. Радзиховської.*

4. Радзиховская Е. А., Новикова Л. В. Взгляд европейца на события августа 1649 г. в Украине: К вопросу об источниках Зборовского договора // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997р. Секція I, II. — Запоріжжя, 1997. — С. 217222.
5. Акты исторические... — С. 440-441.
6. Акты исторические... — С. 440; Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией) для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1914. — Ч. 3, т. 4. — С. 285.
7. Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1995. — Т. 8. — С. 181; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 178.
8. Архив Юго-Западной России... — С. 284.
9. Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1962. — С. 201; Архив Юго-Западной России... — С. 302-303.
10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 130.
11. Polska sluzba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S. 292, 331.
12. Kubala L. Szkice historyczne. Serya pierwsza. — Lwow, 1880. — S. 176-182; Starozytosci historyczne Polskie, czyli Pisma ipatetniki do dziejow dawnej Polski, listy krolow i znakomitych mezow, przupowesci, przyslowia i t. p. /A. Grabowski. — Krakow, 1840. — Т. 1. — S. 260-266; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной россии, издаваемый Киевской Комиссией для разбора древних актов. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 60-70 (оригінал), С. 166, 167-179 (пер. рос. мовою) ([Розділ] 2: Матеріали).
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 187-196; Голобуцкий В. Дипломатическая история. — С. 203-209; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 165-171; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 131-142.
14. Kubala L. Szkice historyczne... — S. 176; Акты исторические... — С. 440.
15. Акты исторические... — С 441; Сборник статей и материалов. — С 168.
16. Акты исторические... — С 441-442, 444.
17. Там само. — С. 444.
18. Там само.
19. Акты исторические... — С. 443-444; Сборник статей и материалов... — С. 176177; Kubala L. Szkice historyczne... S. 180-181; Starozytosci historyczne... — S. 264265.
20. Сборник статей и материалов. — С. 178.
21. Акты исторические... — С. 444.
22. Kubala L. Szkice historyczne... — S. 153.
23. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Ч. 3. — С. 450-454 (Док. № 137). У пункті 8 помилка: замість *zniesienia* написано *zamieszania* (порівняйте з: Kubala L. Szkice historyczne... — S. 153); Грушевський М. С. Історія України-Русі...

- С. 217, приміт. ; *Latopisiec albo kroniczka Jachima Jerlicza /Z rekopistu wydal K. Wl. Wojcicki. — Warszawa, 1853. — Т. 1. — S. 105-109; Мацьків Т. Зборівський договір у тогочасних західноєвропейських джерелах //Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 38.*
24. *Акты исторические...* — С. 443.
25. *Мацьків Т. Зборівський договір...* — С. 37 (п. 1, 9), 39 (п. 3).
26. *Воссоединение Украины! с Россией: Документы! и материалы!: В 3 т. — М., 1953. — Т. 2. — С. 303; Акты! исторические...* — С. 444; *Собрание государственных грамот...* — С. 453.
27. *Собрание государственных грамот...* — С. 453-454. *Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький...* — С. 180.
28. *Мацьків Т. Зборівський договір...* — С. 37 (п. 8), 39 (п. 11).
29. *Latopisiec albo kroniczka...* — С. 109.
30. *Latopisiec albo kroniczka. — S. 105-109; Отписка путивльских воевод о приобретении списка договоров, приобретенное ими повествование о зборовской битве и мире и самые списки Зборовских договоров... //Акты!, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 415-416.*
31. *Шевченко Ф. П. Дипломатична служба...* — С. 89.
32. *Воссоединение Украины! с Россией...* — С. 303.
33. *Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький...* — С. 159.
34. *Акты исторические...* — С. 445.
35. *Радзиховская Е. А., Новикова Л. В. Взгляд европейца...* — С. 218.
36. *Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648-1714pp. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 50.*
37. *Olkiewicz J. Opowiesci o wlochach ipolakach. — Warszawa, 1979. — S. 233, 219.*
38. *Наливайко Д. С. Україна у французькій літературі XVII ст. //Рад. літературознавство. — 1969. — № 4. — С. 45.*
39. *Olkiewicz J. Opowiesci o wlochach...* — S. 219; *Wyczanski A. Polska — Rzeczpospolita szlachecka, 1454-1764. — Warszawa, 1965. — S. 345-346.*
40. *Виговський І. І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648-1649pp. як джерело до історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: Економіка. Класова боротьба. Культура. — К., 1986. — С. 106-115.*
41. *Акты исторические...* — С. 442.
42. *Там само.* — С. 445.
43. *Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі //Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну. Звичай, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. — К., 1960. — С. 93.*
44. *Плохий С. Н. К вопросу об источниковой основе сочинения П. Шевальє по Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. — Днепропетровск, 1978. — С. 54.*